

תוכן העניינים

1	גליה חטב מבוא
7	טניה רינהרט מבנים מנטליים - תאוריית הלשון של חומסקי
31	טל סילוני עקרונות, פרמטרים ורכישת שפה
57	עידית דורון תרומתו של הבניין למשמעות הפועל
89	מאיה ערד ואור שלונסקי סדירות ואיסדירות במערכת הפועל העברי
111	טל סילוני על בניין התפעל
139	יעל שרביט היבטים של הסמנטיקה של זמן הנטייה בעברית מודרנית
163	גליה חטב המערכת המודאלית בעברית המקראית
193	אניטה מיטווק המושא ה'פנימי' בעברית
217	אירנה בוטוויניק-רותם מושא עקיף ומילות יחס מוצרכות
253	גבי דנון התוכן הסמנטי של 'את'
279	אייבי סישל כינויים רומזים ואנפורה
309	שרון ערמוך-לוטם מה ניתן ללמוד משיבושים של ילדים לפני גיל שנתיים: רכישת השייכות וההתאם הפועלי
339	נעמה פרידמן אפזיה אגרמטית והממשות הפסיכולוגית של העץ התחבירי
369	רשימת המשתתפים
373	מפתח העניינים

מבוא

הגישה הרווחת במחקר הלשון בישראל היא הגישה ההיסטורית-המשווה, הידועה גם כגישה הפילולוגית, שחלק משורשיה באסכולה הגרמנית של המאה התשע עשרה. גישה זו מעוניינת בעיקר להתחקות אחר מקורותיה של השפה העברית וקשריה לשפות שמיות אחרות. ייתכן כי הסיבה לכך נעוצה בדעה שהעברית המודרנית אינה שפה טבעית אלא נלמדת, ולכן אין מקום לחקור אותה כלל, בוודאי לא באופן סינכרוני (ראו למשל את ספריו של אבא בנדויד).¹ ואולם, למרות ההיסטוריה המיוחדת שלה הפכה העברית לשפה טבעית לכל דבר, בעלת דוברים ילידים, כפי שטענו בלשנים כחיים רוזן. על כן חלים עליה העקרונות הכלליים החלים על שפה טבעית, ויש לחקור אותה (גם) באופן סינכרוני. שתי גישות עיקריות פותחו במסגרת הבלשנות הכללית לניתוח סינכרוני של שפה טבעית: הגישה המבנית (הסטרוקטורליסטית) והגישה הגנרטיבית שפיתח נועם חומסקי.

הגישה המבנית דוגלת באיסוף נתונים קיימים וניתוחם מבלי להכיר במציאותם של גורמים תאורטיים. מייצגה המוכר ביותר של גישה זו בארץ היה חיים רוזן, שפרסם מחקרים רבים המנתחים את העברית המודרנית במסגרת הגישה המבנית.² הגישה הגנרטיבית מכונה גם 'בלשנות תאורטית', כיוון שעניינה הוא לא רק ניתוח של מה שנמצא בשפה מסוימת, או במשפחת שפות כלשהי, אלא גם שאלות תאורטיות הנוגעות ליכולת הלשונית האנושית בכלל. הבלשן³ המבני ישאל שאלות מהסוג 'מה קיים בשפה?'; הבלשן התאורטי ישאל 'מה בעיקרון ניתן למצוא בשפה, ומדוע?'. למשל, על סמך איסוף נתונים עשויים אנשי הבלשנות המבנית לקבוע כי יש ופועל מצריך מושא ישיר ויש שהוא מצריך מושא עקיף. הבלשן הגנרטיבי לא יסתפק בהכללה תיאורית זו וישאל, מדוע לא כל הפעלים מצריכים מושא, ומדוע המושא אינו מאותו סוג בכל הפעלים (ראו מאמרה של בוטוויניק-רותם בספר זה)? בדומה לכך, הבלשן המבני עשוי

1 במיוחד בנדויד א' (תשכ"ד-תשל"א). לשון מקרא ולשון חכמים. תל אביב: דביר.

2 ראו למשל רוזן ח' (1977). עברית טובה: עיונים בתחביר. ירושלים: קרית ספר.

3 השימוש בלשון זכר חל גם על בלשניות, שייצוגן בספר זה בולט במיוחד, והוא נקט כאן באופן בלעדי אך ורק לצורך שטף הרצאת הדברים.

להגיע למסקנה כי פעלים בבניין התפעל (לפחות במסגרת הקורפוס שהוא בדק) הם תמיד פעלים עומדים. הבלשן הגרטיבי ינסה גם לענות על השאלה 'מדוע?' (ראו למשל את מאמרה של טל סילוני 'על בניין התפעל' בספר זה). נקודת המוצא של הבלשנות הגרטיבית היא כי עובדות לשוניות יומיומיות, הנראות כמובנות מאליהן או שרירותיות, הן למעשה חלק מתבנית סיסטמתית כללית, ויש לא רק לתארן אלא גם להסבירן.

ההבדל במטרת המחקר בין שתי הגישות גם מכתוב את הליכי המחקר. הבלשן המבני יאסוף נתונים קיימים ומתוכם ינסה להגיע להכללות. הבלשן הגרטיבי לא יסתפק בנתונים קיימים, כלומר רק במה שהוא שומע, אלא יחבר משפטים שהוא מעריך שהם אפשריים בשפה ומשפטים שאינם אפשריים בה (משפטים הקרויים 'דקדוקיים' לעומת משפטים הקרויים 'בלתי דקדוקיים').⁴ בפנותו לאינטואיציות של הדוברים הילידים הוא ינסה לברר כיצד הם שופטים את המשפטים שחיבר, ועל פי נתונים חדשים אלה ינסה לאשש או להפריך תאוריה (או טענה) מסוימת. הנחת היסוד היא שלכל דובר ילידי יש יכולת לקבוע איזה משפט הוא משפט שניתן לומר בשפתו ואיזה לא (אין מדובר בהערכות סגנוניות). חיבור משפטים דקדוקיים בא לוודא כי לא רק המבנים שהבלשן נתקל בהם (במקרה או שלא במקרה) יזכו לניתוח, אלא כל המבנים הרלוונטיים לתופעה שהוא חוקר. חיבור משפטים בלתי דקדוקיים הוא מנגנון לבדיקת תקפותה של התאוריה, הנדרש מכל תאוריה מדעית. למשל, יוכל הטוען לטעון כי אולי אך מקרה הוא שבכל המשפטים העבריים שנאספו או חוברו קיים התאם במין ובמספר בין הפועל ובין נושא המשפט. לבירור האפשרות הזאת יחבר הבלשן הגרטיבי משפטים כגון 'הבחורה רוקדת' ו'הבחור שרה' ויציגם לפני דוברים ילידים של השפה העברית. מובן שהללו ידחו את המשפטים כבלתי דקדוקיים. בכך הראה הבלשן כי הניסיון להפריך תאוריה זו נכשל, וממילא התאוריה תקפה.

הבלשנות התאורטית התפתחה לא רק כתוצאה מהמפנה החומסקיאני, אלא גם כתוצאה מהתפתחויות מקבילות בלוגיקה ובפילוסופיה. התאוריה הגרטיבית, בראשיתה, התעניינה בעיקר בתחביר. פילוסופים כמו הנס רייכנבך, רודולף קרנאפ ויהושע בר-הליל הישראלי שקדו על בניית מודלים פורמליים לניתוח המשמעות בשפה טבעית. כשהתפתחויות במסגרת הפילוסופיה הגיעו לבלשנות, הן התמזגו עם גישת חומסקי, וכך החלו בלשנים גם לעסוק במשמעות וגם לחקור את הקשר בין התחביר לתורת המשמעות.

ההתפתחויות בבלשנות התאורטית לא פסחו על בלשנים עבריים. בשנים האחרונות אנו עדים למחקרים רבים הבוחנים את עקרונותיה של הבלשנות התאורטית לאור נתוני

4 יאיר אור (בתכתובת אישית) העיר לי, בצדק, כי יש ובלשן מבני כחיים רוזן יחבר משפטים להעשרת מאגר הנתונים שלו, אף על פי שאין זה נדרש מהתאוריה. בדומה לכך עשוי בלשן חומסקיאני להיעזר בקורפוס ובמצאים סטטיסטיים לחיזוק טענותיו.

השפה העברית. כך לא רק העברית יוצאת נשכרת, אלא גם התאוריה הכללית, שכן העברית מכילה תופעות מעניינות שאולי אינן קיימות בשפות אחרות (בדיוק כפי שיש תופעות בשפות אחרות שאינן קיימות בעברית).

רוב המחקרים העוסקים בעברית במסגרת הבלשנות התאורטית נכתבים בשפה האנגלית ומתפרסמים בכתבי עת לועזיים היוצאים באירופה או בארצות הברית.⁵ נראה כי אחת הסיבות למיעוטם של מאמרים בעברית במסגרת הבלשנות התאורטית העכשווית הוא החוסר בבמות מתאימות. המעט שנכתב בעברית מופיע בעיקר בכתב העת 'בלשנות עברית', הפתוח יותר לגישות תאורטיות, וזעיר פה זעיר שם בקבצים כלליים או במסגרות שאינן מתמקדות בחקר השפה או בחקר הלשון העברית. הספר שלפנינו בא למלא חלל בולט. מחקרים תאורטיים על הלשון העברית הרואים אור בעברית עשויים להעשיר את השיח על מחקר הלשון ולאפשר גישה נוחה למחקרים תאורטיים על השפה בכלל ועל העברית בפרט. הקובץ שלפנינו מכיל מאמרים העוסקים בתחביר, בסמנטיקה (תורת המשמעות) ובמורפולוגיה (תורת הצורות) של השפה העברית, כולם במסגרת תאוריות שפותחו בבלשנות התאורטית.

קהל היעד של הספר אינו רק בלשנים המכירים היטב את התאוריה החומסקיאנית, אלא גם אלה שרוצים להתוודע אליה. לפיכך נפתח הקובץ בשני מאמרים כלליים יותר, המבססים את התשתית הרעיונית של הבלשנות הגנרטיבית. גם המאמרים האחרים, הדנים בנושאים ספציפיים, מכילים הסברים הדנים ברקע הנחוץ, בהנחות ובמונחים הרלוונטיים לכל שלב במהלך פריסת הרעיונות במאמר עצמו.

הספר נפתח במאמרה של טניה רינהרט 'מבנים מנטליים - תאוריית הלשון של חומסקי', המציג ומסביר את הנחות היסוד של הבלשנות הגנרטיבית. כפי שמוסבר במאמר, חומסקי טוען כי יכולתם הלשונית של בני אנוש, היכולת לדבר ולהבין שפה כלשהי, מתבססת על מערכת כללים מולדת. במילים אחרות, הידע הלשוני מתפתח ממצע טבוע מלידה, ולכן כל שפה טבעית מושתתת על עקרונות אוניברסליים (שפה טבעית היא שפת בני אדם שהתפתחה באופן טבעי). כיוון שהעברית היא שפה טבעית, עקרונות אלה חלים גם עליה. מאמרה של רינהרט מסביר גישה זו על סמך דוגמאות עבריות. עצם ההדגמה העברית עשוי לשמש כראיה לטענתו של חומסקי כי התחביר של שפה טבעית, שהוא מכנה אותו 'דקדוק', הוא אוניברסלי.

הטענה לקיום דקדוק אוניברסלי נראית כמוגדת לעובדה שקיימות שפות רבות כל כך. במאמרה 'עקרונות, פרמטרים ורכישת שפה' פורסת טל סילוני את הגישה שהתפתחה במסגרת הבלשנות הגנרטיבית ביחס לשאלת השוני בין השפות. המאמר מראה כיצד

5 יוצאים מכלל זה מחקריהם של עוזי אורנן ואליעזר רובינשטיין ותלמידיהם בשנות השישים והשבעים, ומחקריהם של אליעזר רובינשטיין ותלמידיו, בתחום הסמנטיקה הגנרטיבית, בשנות השמונים.

יכולה גישה זו, הידועה בשם 'גישת העקרונות והפרמטרים', להסביר הקבץ של הבדלים תחביריים. לשם הדגמה משתמשת סילוני בהבדלים תחביריים מסוימים הקיימים בין העברית לצרפתית. המאמר חושף את עובדת היות השוני בין שפות כפוף גם הוא לתבניות אוניברסליות.

אחד הנושאים שהעסיקו אנשי לשון מאז ומתמיד הוא מערכת הבניינים של הפועל העברי. השאלה המרכזית, שדנו בה אנשי לשון רבים, היא, האם יש לבניינים משמעות והאם המעבר מבניין לבניין הוא שיטתי, על פי המשמעות? שלושה מאמרים בקובץ שלפנינו עוסקים בשאלה מרכזית זו.

במאמרה 'תרומתו של הבניין למשמעות הפועל' עונה עידית דורון על השאלה ב'כן' רבתי. דורון מציגה תאוריה המנתחת את הבניינים השונים לפי מרכיבי משמעות מסוימים, ומגיעה למסקנה כי אמנם יש לבניינים משמעות והבחירה ביניהם אינה שרירותית. גם מאיה ערד ואור שלונסקי מגיעים למסקנה דומה במאמרים 'סדירות ואי-סדירות במערכת הפועל העברי', אם כי הם מסייגים אותה ומראים כי יש גם אי-סדירות במערכת. חשוב לציין כי לטענתם לא רק הסדירות אלא גם אי-הסדירות כפופה לכללים וניתנת לחיזוי.

במאמרה 'על בניין התפעל' מתרכזת טל סילוני בבניין זה ומראה כי העובדה שהפעלים המופיעים בו הם פעלים עומדים אינה מקרית, אלא תוצאה של תהליך של צמצום מספר הצירופים (המרכיבים) השמניים שהפועל מממש במשפט. כך, למשל, הצורה 'התרחץ' נגזרת מן הצורה 'רחץ'. במשפט 'דן רחץ את התינוק' הפועל מלווה בשני צירופים שמניים (דן והתינוק). לעומת זאת, במשפט 'דן התרחץ' הוא מלווה בצירוף אחד בלבד. ההוראות השונות של הפעלים בבניין תלויות, לטענתה, בסוג תהליך הצמצום שחל על הפועל, בסוג המרכיב המושמט ובאופיו התחבירי של הנושא.

במערכת הזמנים של הפועל עוסקים המאמרים של יעל שרביט וגליה חטב. במאמרה 'היבטים של הסמנטיקה של זמן הנטייה בעברית מודרנית' משווה שרביט את המצב בעברית למצב באנגלית וביוונית מודרנית. על סמך טיעונים לוגיים כלליים היא מראה כי ייתכנו רק שלושה סוגים של שפות ביחס להתפרשות זמן הנטייה. העברית היא דוגמה לסוג אחד, האנגלית היא דוגמה לסוג שני והיוונית המודרנית היא דוגמה לסוג שלישי. מאמרה של שרביט מראה בחדות כיצד שיקולים כלליים עשויים להסביר תופעה בעברית ולהפך, כיצד בחינתה של תופעה בעברית עשויה לתרום להבנת התאוריה הכללית, לאישושה או להפרכתה.

מאמרה של חטב, 'המערכת המודאלית בעברית המקראית', דן בצורות המודאליות במקרא במסגרת הלוגיקה הכללית. יושם לב כי מאמר זה חריג במקצת בספר שלפנינו. פרט למאמר זה, כל המאמרים מטפלים בתופעות של העברית המודרנית. קשה ביותר לטפל בשפות שאינן מדוברות כיום כגון העברית המקראית, שכן פרוצדורת המחקר החומסקיאנית אינה מסתמכת על קורפוס סגור. ואולם, למרות הקושי בתהליך המחקר

נראה כי המאמר, מעבר להיותו חשוב ומעניין כשלעצמו, מראה כי התאוריה הגנרטיבית אינה מוגבלת לטיפול בשפות חיות, אלא יש ביכולתה לטפל בכל שפת אנוש באשר היא. מאמרים אחדים עוסקים באופן ישיר או עקיף במשלימי הפועל, ובכך גם במילות היחס בעברית.

במאמרה 'המושא "הפנימי" בעברית' מטפלת אניטה מיטווק במושאים פנימיים גזורים כגון המושא במשפט 'הוא נהג נהיגה מסוכנת' ומראה כי הם למעשה תיאורי פועל מיוחדים. בהשוותה מושאים פנימיים בעברית לשפות אחרות היא מראה כי הם נפוצים הרבה יותר בעברית וכפופים לפחות מגבלות. מיטווק מנתחת את המושא הפנימי הגזור באמצעות תאוריות ניאודייוידסוניאניות, הזורות אור על מבנה זה בעברית ובו בזמן מקבלות ממנה אישוש.

מאמרה של אירנה בוטוויניקירותם בוחן את ההצרכה העקיפה בשפה, דהיינו את המושא העקיף, לעומת ההצרכה הישירה (המושא הישיר). בניגוד לדעה הרווחת טוענת המחברת כי התופעה אינה שרירותית, אלא נגזרת ממבנהו התמטי של הפועל. המאמר מבהיר את תפקידן של מילות היחס המשמשות בהצרכה עקיפה ואת מעמדן המבני ודן בסוגיית השוני הבין-לשוני בהצרכה עקיפה, בהתבסס על העברית, האנגלית והרוסית. גבי דנון מתמקד במילית 'את', הייחודית כל כך לעברית, במאמרו 'הסמנטיקה של "את" בעברית'. בניגוד למה שטען ראש ממשלת ישראל הראשון, דוד בן-גוריון, מראה דנון כי המילית 'את' חיונית ביותר בשפה העברית. אין היא 'סתם' מילית הבאה לפני מושא ישיר מידוע, והיא בעצם משפיעה על משמעותו של המושא הישיר.

אחד הנושאים שדשו בהם רבות במחקר הכללי הם הכינויים בשפה, וליתר דיוק כיצד דוברים מפרשים כינויים כמו 'היא' ו'הם' ביחס לשמות המופיעים במשפט או בשיח הלשוני הרחב יותר. במאמרה 'כינויים רומזים בעברית' תורמת אייבי סישל לא רק להבנתם של כינויים רומזים כמו 'זאת' ו'אלו' העבריים, אלא גם מראה כיצד הדיון בעברית תורם לפתרון בעיות כלליות יותר הקשורות לנושא.

טענתו המרכזית של חומסקי, כי בני אדם ניחנו ביכולת מולדת של כללי השפה, הולידה שני תת-ענפים בחקר השפה: רכישת שפה ונוירי-בלשנות.

אחת התופעות התומכות במישרין בטענתו של חומסקי כי היכולת הלשונית נובעת מהתבנית הלשונית המולדת הוא תהליך רכישת השפה, דהיינו הדרך שבה ילדים לומדים את שפת אמם (בניגוד לבוגרים הלומדים שפה זרה). שרון ערמון-לוטם עקבה אחר התפתחות הדיבור של ילדים רוכשי עברית עד גיל שנתיים והתרכזה בשתי תופעות: מבנה השייכות בביטויים כמו 'פה של בובה' וההתאם של הפועל לנושא. היא גילתה כי התהליך, שמתחיל משיבוש מסוג מסוים ונמשך לשיבוש מסוג אחר, עד שהילד רוכש את המבנה הסופי שמוצאים אצל הדובר הבוגר, ניתן להסבר על פי התאוריה הכללית ובהשוואה לשפות אחרות. את הממצאים שלה והסברים היא מסכמת במאמרה 'מה ניתן ללמוד משיבושים של ילדים לפני גיל שנתיים: רכישת השייכות וההתאם הפועלי'.

ענף הנוירורבלשנות הוא ענף מעניין במיוחד. קשה מאוד להוכיח באופן ישיר את טענותיו של חומסקי, כי אנו נולדים עם מטען גנטי מוחי של ידע שפתי. בלשנים שניחנו גם בידע פיזיולוגי חיפשו ומצאו דרכים עקיפות. אחת הדרכים הפוריות שנמצאה היא בדיקת ידעת השפה אצל דוברים שנפגעו מוחית כתוצאה מתאונה או ממחלה. בספר הנוכחי מובא מאמרה של נעמה פרידמן 'אפזיה אגרמטית והממשות הפסיכולוגית של העץ התחבירי', המביא ראיות מהעברית ומהערבית הפלשטינית לאישוש הנחתו של חומסקי. פרידמן בדקה פגיעה מסוימת הגורמת לאבדן שפתי. היא מראה כי אבדן זה קשור למבנה תחבירי מסוים, והקשר בין סוג הפגיעה וסוג האבדן השפתי איננו מקרי. כלומר הפגיעה המוחית גרמה לאותה פגיעה תחבירית אצל כל הנפגעים, והמסקנה המתבקשת היא כי אכן המבנים הם ביולוגיים.

אחת הבעיות שעמדו בפני הבלשנים שתרמו לספר זה הייתה המינוח. כיוון שהתאוריה הכללית פותחה באנגלית וכיוון שגם המחקרים המתייחסים לעברית נכתבו באנגלית, לרבים מהמושגים לא היה מינוח עברי. נעשה כאן מאמץ מיוחד לא רק לקבוע את המונח המתאים ביותר בעברית, אלא גם לאחד את השימוש בו בכל המאמרים. ואולם, דבר זה לא תמיד צלח בידינו, שכן לא תמיד הייתה הסכמה לגבי מונח זה או אחר. למשל, המונח האנגלי head תורגם בזמנו על ידי עוזי אורנן כ'גרעין'. כמה מהכותבים הסכימו להשתמש במונח 'גרעין', אך היו כותבים שהעדיפו את המונח 'ראש'. באופן דומה, המונח agent תורגם באופנים שונים כאגנט, פועל, עושה-פעולה ומבצע-פעולה. בכל מקרה ניתן גם המונח האנגלי בהופעתו הראשונה של המושג, בתקווה שהקוראים יוכלו לעבד ולהשוות את הטיעונים במאמרים השונים.

התגבשות הספר ארכה תקופה לא קצרה והצריכה עבודה מרובה. אני רוצה להודות לכל חבריי הבלשנים על תרומתם הייחודית, על המאמצים הרבים שהשקיעו בכתיבה ועל יחסם הסבלני כלפיי. אני רוצה גם להודות למנהלה לשעבר של הוצאת מאגנס, דן בנוביץ' ולמנכ"ל הנוכחי של ההוצאה, חי צבר, על העצות החשובות וההדרכה שהעניקו לי במהלך הכנתו של הספר. אני מודה גם לד"ר אילנה שמיר, לדפנה בראון ולרם גולדברג על ההפקה המקצועית של הספר ובעיקר על הסבלנות הרבה והיחס הנעים. ולבסוף, תודה מיוחדת אני חייבת לקרן ליטאואר (The Lucius N. Littauer Foundation), לקרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture) ולפקולטה לאמנויות ומדעים באוניברסיטת פלורידה (University of Florida; College of Liberal Arts and Sciences) על תרומותיהן הנדיבות, שבלעדיהן הכנת הספר והוצאתו לאור לא היו מתאפשרות. יבואו כולם על הברכה.